KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES
KAREN
2018 4 / 5 (1-31)

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NDE TRABZON'DA YAŞANAN SORUNLARA BİR ÖRNEK: DR. BAROZZİ-YAVER EFENDİ ÇATIŞMASI*

Özgür YILMAZ**

** Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1970-2315

Özet: Trabzon, 1864 Kafkas Göçü'nde göçmenlerin Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları ana limanlardan biri oldu. Ancak çok sayıda göçmenin Trabzon'a yığılması hem göçmenler hem de yerli halk için çok ciddi sorunları da beraberinde getirdi. Bu nedenle Osmanlı Hükûmeti, gerek göçmenlerin gerekse yerli halkın göçten kaynaklanan sorunlardan etkilenmemesi için Muhacirîn Komisyonu vasıtası ile bir dizi tedbir aldı ve Yaver Efendi'yi Trabzon'a gönderdi. Diğer taraftan, Meclis-i Tahaffuz da göç sürecine nezaret etmek üzere İtalyan asıllı Dr. Barozzi'yi Trabzon'a gönderdi. Ancak bu iki görevli Trabzon'daki faaliyetleri sırasında zaman zaman Vali Emin Muhlis Paşa'nın müdahil olduğu bir çatışmaya neden oldu. Dr. Barozzi, yolsuzluk yapmakla suçladığı Yaver Efendi'nin görevden alınmasını talep ederken Yaver Efendi de Dr. Barozzi'yi göçmenlere karşı sert davranmakla suçluyor ve yerine Müslüman bir hekimin görevlendirilmesini talep ediyordu. Bu çalışma göçün Trabzon'da neden olduğu sorunlar çerçevesinde Trabzon'da yetkililer arasındaki bu çatışmayı inceleme ve bu konuda bazı tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1864 Kafkas Göçü, Salgın hastalıklar, Trabzon, Yaver Efendi, Dr. Barozzi.

* Bu çalışma 17-19 Şubat 2017'de Samsun'da düzenlenen "VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: Geçmişten Günümüze Göç" adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

Gönderim Tarihi: 06.05.2018
Kabul Tarihi: 24.05.2018

AN EXAMPLE ON THE PROBLEMS IN TRABZON RELATED TO THE CAUCASIAN MIGRATION OF 1864: DR. BAROZZI-YAVER EFENDİ CONFLICT

Abstract: In the Caucasian Migration of 1864, Trabzon served as main entry ports for immigrants in the Ottoman territories. However, the accumulation of a large number of emigrants in the city caused very serious problems not

only for the emigrants but also local population. The Ottoman government took a series measures by means of the Refugee Commission, sent Yaver Efendi to Trabzon. On the other hand, the Meclis-i Tahaffuz sent an Italian origin physician, Dr. Barozzi to the city too. However, during the activities of these two officers in Trabzon, caused a conflict with which the governor Emin Muhlis Pasha intervened from time to time. While Dr. Barozzi demanded that Yaver Efendi should be removed from his position because of his corruptions, Yaver Efendi accused Dr. Barozzi of being harsh on the immigrants and demanded his replacement by a Muslim physician. This paper aims to investigate this conflict between the authorities in Trabzon and to make some determinations on this issue in the context of the problems caused by the migration in Trabzon.

Keywords: Caucasian Migration of 1864, Epidemics, Trabzon, Yaver Efendi, Dr. Barozzi.

Giriş

Osmanlı coğrafyasında görülen göç hareketlerinde 19. yüzyılda gerçekleşen kitlesel göçler ayrı bir yer işgal etmektedir. Bu yüzyılda Osmanlıların kaybettikleri topraklardan Osmanlı ülkesine doğru olan göçlerle mukayese edildiğinde Kırım Savaşı'ndan sonra gerçekleşenler arasında, Rusların Kafkasya'daki ilerleyişleri ve bölgede tam bir egemenlik kurmaları itibarıyla belirgin farklılıklar görülür. Ancak her iki durumda da Osmanlı ülkesi, yerlerinden edilen çok sayıda insan için yegâne sığınma yeri olarak görülmüştür. Bu süreçte Kafkasya'da Rusya'ya karşı olan direnişi organize eden Müridizm Hareketi, Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle zayıflamaya başlamış ve arkasından Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine doğru yeni bir göç dalgası patlak vermiştir.[1] Bu göç dalgasının en önemli nedeni işgal edilen bölgelerdeki Rus siyasetiydi.[2] Kafkasyalıların Hristiyanlaştırılması, planlanan yerlere iskân edilmeleri ve ellerindeki arazilerin alınarak angarya gibi hizmetlerde kullanılmalarını öngören Rus siyaseti,[3] kitlesel göçlerin başlayacağı 1863 yılının sonlarında Kafkasyalıların karşısına sadece iki seçenek sundu: Kuban steplerine yerleşerek Rus ordusuna asker vermek veya vatanını terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmak.[4] Dolayısıyla Rusya'nın bu sert politikası, Kırım Savaşı sonrasında 1856-1857'de başlayan ve 1860-1862 yılları arasında

---

[1] Turgay, 1991: 198.
[2] Habiçoğlu, 1993: 63-66; Çiçek, 2009: 63-64.
[3] Karpat, 2010: 164-164; İpek, 2006: 29-39; Saydam, 1997: 63-81.
[4] Yılmaz, 2014b: 8; Şaşmaz, 1999: 342; Çiçek, 2009: 64.

devam eden göç sürecinin üçüncü ve en büyük dalgası olan 1864-1865 dönemini başlattı.[5] 1860-1862 döneminde Kırım'dan önemli bir göç dalgası olmuş ve bunlar ağırlıklı olarak Dobruca olmak üzere Balkanlarda ve bir kısmı da Anadolu'da iskân edilmiştir.[6] Ancak daha sonra göçün en önemi kaynağı Kafkasya kıyıları oldu. Böylece 1864-1865 döneminde sayıları yüzbinleri aşan Kafkasyalı göçmen Karadeniz'deki Osmanlı limanlarına akın etmeye başladı. Bu da hem göçmenler hem de karaya çıktıkları yerlerde gerek yerel halk gerekse idareciler açısından daha zor bir süreci başlattığı gibi Osmanlı Hükûmetini bu göç sürecini idare etme noktasında daha sistemli hareket etmeye zorladı.[7]

1863 yılının sonlarında kitlesel bir hâl almaya başlayan göçlerde karşılaşılan sorunların içinde en önemlisi salgın hastalıklardı. Perişan bir hâlde memleketlerinden atılan göçmenler çok zor bir yolculuktan sonra Osmanlı limanlarına ulaşmaktaydı.[8] Bu zor göç sürecinde salgın hastalıklar daha yolculuk başlamadan göçmenler arasında zuhur etmeye başlamıştı. Lakin salgın hastalıklar bilhassa yolculuk ve karaya çıktıktan sonra da göçmenler arasında önemli bir ölüm oranına neden oluyordu.[9] Göçmenlerin bu durumu aynı zamanda karaya çıktıkları bölgelerde de önemli bir tehlikeyi beraberinde getirdi. Bu da salgın hastalıkların yerli halk arasında da yayılma riskiydi. Osmanlı Hükûmeti mali olarak bu kitlesel göçe hazır olmadığı için göçmenlerin karaya çıktıkları yerlerde de gerekli imkânları sağlayamamıştı. Hem göçmenler hem de yerli halkın sağlığını bu süreçte koruyacak olan karantina sistemi bu kalabalık göçmenler karşısında işlemez bir hale geldi. Bu duruma evvela göç sürecini tesis ettiği *Muhacirin Komisyonu* ile yürütmeye çalışan Osmanlı hükümetinin müdahale etmesi gerekiyordu. Bunun yanında bu göç dalgası ve etkileri uluslararası camianın da dikkatini çeken bir hususdu. Bu bağlamda, kuruluş sürecinden itibaren uluslararası bir nitelik taşıyan *Meclis-i Tahaffuz*'un (Karantina Meclisi) da bu göç ve sonuçlarıyla ilgilenmeye başladığı görülmektedir.

---

[5] Kaynaklar Kafkaslardan yapılan göç hareketini göçmenlerin sayıları, geldikleri yerler ve yerleştikleri mahaller dikkate alındığında üç dönem hâlinde incelemektedir. Bunlar 1856-1857; 1860-1862 ve 1864-1865 dönemleridir. Saydam, 1999: 679; Saydam, 1997: 81.

[6] Karpat, 2003: 108.

[7] Pinson, 1973–74: 107-108.

[8] Turgay, 1991: 205.

[9] BOA, A. MKT. MHM, 293/25-Lef 1, 16 N 1280 (20 Ocak 1864).

Aşağıda bu iki kurum ve bu kurumların temsilcileri olarak Trabzon'da karşı karşıya gelen Dr. Barozzi ve Yaver Efendi hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir. Ancak bu konuya girmeden önce konunun daha iyi anlaşılması ve yaşanan çatışmanın nasıl yansıtıldığını ortaya koymak adına bu dönemde Trabzon'daki durum hakkında bilgi veren kaynaklar hakkında bilgi vermek gerekir.

Göç süreci ile ilgili gerek Trabzon'dan merkeze yazılan gerekse de merkezden Trabzon'a gönderilen Osmanlı arşiv belgeleri dışında, Trabzon'daki durumu yansıtan oldukça önemli ve zengin kaynaklar bulunmaktadır. Bunlar içinde öncelikle konsolosluk yazışmaları gelmektedir. Daha önce de pek çok çalışmaya kaynaklık etmeleri itibarı ile İngiliz konsolosu Stevens'ın raporları bunlar içinde öncelikli olarak bahsedilmesi gerekenlerdir. Öyle ki Trabzon'un ticari potansiyelinden büyük oranda istifade eden ve Kafkaslardaki Rus yayılmacılığından en çok etkilenecek olan İngiliz diplomasisisin bölgedeki en önemli temsilcisi olarak Stevens göç sürecine ilişkin önemli raporlar hazırlamıştır.[10] Hatta bunların bir kısmı göçmenlerin Türkiye'de yerleştirilme süreci ile ilgili vesikalara da dâhil edilmiştir.[11] Bunun yanında, çok yakın zamana kadar araştırmacıların göz ardı ettiği ve İngiliz konsolosu Stevens'ın yazışmalarına göre hem hacim hem de içerik olarak daha zengin olan Fransız konsolosu Schefer'nin raporlarının özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.[12] Schefer, İngiliz meslektaşına göre daha sık ve ayrıntılı raporlar ile göç sürecini Fransız elçiliğine düzenli bir şekilde aktarmıştır. Schefer her bakımdan Trabzon'da göçten kaynaklanan sorunları, alınan tedbirleri ve karşılaşılan zorlukları ayrıntılarına kadar gösteren raporlar hazırlamıştır. Yine Fransız kaynakları ile bağlantılı olarak çalışmanın temel aldığı bir diğer kaynak da Dr. Barozzi'nin gerek Trabzon'daki Fransız konsolosu Schefer ile yazışmaları gerekse de Dr. Barozzi'nin, Meclis-i Tahaffuz'a sunduğu ve daha sonra "*L'Émigration Circassienne en Turquie"* başlığı ile Gazette Médicale d'Orient'ın Temmuz 1864 sayısında yayınlanan raporudur.[13] Çok ayrıntılı olmasa

---

[10] Temelde İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak konuyu incelemeye çalışan araştırmalara McCarthy, Şaşmaz ve Çiçek'in çalışmaları örnek gösterilebilir. McCarthy, 1998; Şaşmaz,1999: 331-366; Çiçek, 2009: 57-88; Ayrıca bk. Günaçtı, 2017: 30-80.

[11] *Papers Respecting the Settlement of Circassian,*1864.

[12] Bu raporlar ilk olarak şurada kullanıldı: Yılmaz, 2014: 315-345 ve daha sonra Yılmaz, 2014b: 5-44.

[13] Fauvel, 1864: 49-60; Raporun Türkçesi için bk. Yılmaz, 2014c: 132-155

da İtalya'nın Trabzon'daki konsolosu Bosio'nun yazışmalarının da hemen hemen diğer kaynaklarda bulunan bilgilerle örtüştüğü görülmektedir.[14] Ancak konumuz açısından bu kaynakların içinde sadece bizzat Dr. Barozzi'nin yazışmaları, Fransız konsolosu Schefer'nin raporları ve Trabzon'dan Yaver Efendi ve Vali Emin Muhlis Paşa'nın yazılarının bahsetmiş olduğumuz çatışma atmosferini yansıttıklarını da belirtelim.

Aslında taşrada başta vali ve diğer görevlilerden oluşan Osmanlı yetkilileri ile yabancı konsoloslar arasında zuhur eden çatışmalar özellikle Tanzimat döneminde pek çok yazışmaya konu olmuştur. Tanzimat döneminde Osmanlı dış siyasetinin daha çok yabancı güçlerin etkisine girmesi sürecine paralel olarak İstanbul'da *düvel-i muazzamanın* sefirlerinin kazandığı gücün, bu sefirlere bağlı olan konsoloslar tarafından da konsolosluk merkezlerinde kullanılmak suretiyle yerel otoriteler üzerinde bir baskı unsuru hâline geldiği görülmektedir. Dahası konsoloslar yerel idareciler ile bitmek tükenmek bilmeyen kavgalara tutuşma ve onların işlerine müdahale etme konusunda nam salmışlardı.[15] Mesela 1837'de Suriye Valisi Süleyman Paşa "*konsolosların bölgelerinde bağımsız sultanlar*" hâline geldiğinden şikâyet ederek konsolosların taşradaki etki alanına işaret ediyordu. Konsolosların bu yetkisi 19. Yüzyıl boyunca genişleyerek devam etti. Bizzat Sadrazam Âli Paşa, İngiliz elçisi Canning'in nüfuzundan bahsederken bu durumu iyi bir şekilde özetlemektedir. Âli Paşa, Canning'in konsoloslar vasıtasıyla valiler üzerindeki baskısını "*kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilayet valisi mahvolmuş demektir*" diyerek İngiliz siyasetine ters düşecek bir harekette valilerin zor durumda kalacaklarını belirtmekteydi.[16] Aynı şekilde Ziya Paşa da valilik tecrübesinden hareketle konsolosların bu etkinliğini "*Memurin-i mahalliyye konsolosların kavasları hükmünde kalmalarından*" sözleriyle dile getirmekteydi.[17] Burada Âli Paşa'nın yakınmasına neden olan olaylardan birini vererek

---

[14] Bu raporlar ilk defa Kryakidis tarafından kullanıldı. Bk. Kyriakıdis, 2014: 201-217; Bu kaynaklar daha sonra Grassi tarafından da yayınlandı: Grassi, 2014; Grassi'nin eseri daha sonra Türkçeye çevrildi. Bk. Grassi, 2017.

[15] Davison, 2005: 75.

[16] Karal, 1995: 21.

[17] Kırmızı, 2016: 217.

bu konuyu tamamlamak gerekirse; Temmuz 1846'da Erzurum'a yerleşmiş olan Doktor Smith adlı bir Protestan misyoner kısa bir süre sonra Erzurum Ermeni cemaatinin tepkisini toplamış ve bu tepki misyonerin evinin basılıp ateşe verilmesi ile sonuçlanacak bir ayaklanmaya dönüşmüştü. Bu süreçte misyonerin güvenliğini sağlayamayacağı konusunda "*gevşeklik gösteren*" Vali Esat Paşa ile Erzurum İngiliz konsolosu Brant arasında tartışma hâsıl olmuş ve bu durum Brant tarafından anında İstanbul'a bildirilmiştir. Nitekim çok geçmeden vali görevden alınmıştır.

Yerel idareciler üzerindeki bu yabancı baskı 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı coğrafyasındaki yabancı konsoloslukların temel ticari birim olma özelliklerini kaybederek siyasi bir karakter kazanmaları ile daha belirgin bir hâle geldi.[18] Bu çalışmaya konu olan ve zamanla Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın da yer aldığı, Yaver Efendi ve Dr. Barozzi arasındaki çatışma da benzer bir şekilde Trabzon'dan merkeze gönderilen raporlar vasıtası ile taraflar şikâyet konusu olmuş ve tarafların değişik beklentilerine neden olmuştur. Bu konuya geçmeden önce, çatışmanın iki aktörü olan Yaver Efendi ve Dr. Barozzi'nin temsilcisi oldukları kurumlar hakkında bilgi verdikten sonra Trabzon'a geliş süreçlerine değinilecektir.

1. Muhacirin Komisyonu ve Yaver Efendi

İstanbul'a gelmekte olan Çerkes ve Nogay muhacirlerinin işleri evvela Şehremaneti'nin sorumluluğuna verilmişti. Ancak zamanla göçmen sayısındaki artışa paralel olarak bunlarla ilgili meselelerin çözümü Şehremaneti'nin üstesinden gelemeyeceği bir yük ortaya çıkardı. Bu bağlamda İstanbul'a gelen göçmenlerin işleriyle ilgilenmek, bunların başka yerlere naklini yönetmek, göçmenlere yapılacak gerek devlet gerekse de toplanacak yardımları sağlamak ve bu süreçte gerekli olan yazışmaları yapmak üzere ayrı bir komisyonun kurulmasına karar verildi. 5 Ocak 1860 tarihli irade ile Muhacirîn Komisyonu resmen kurulmuş oldu. Komisyon başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa, üyeliklerine ise Ticaret Muavini Remzi Efendi, Darü'ş Şura-yı Askeri üyelerinden Refik Bey ve yardımları toplamak üzere Gürcü İsmail

---

[18] Kocabaşoğlu, 2004: 203-2012.

Efendi ve Hacı Pir Efendi seçildi. Aynı zamanda komisyondaki bürokratik işleri yürütmek üzere Babıali'nin değişik birimlerinden seçilen memur ve kâtipler de görevlendirildi. Bu kuruluş aşamasından sonra komisyon üyelerinin göç sürecinin yaşandığı bölgelerde görevlendirilmeye başlandıkları görülmektedir. Evvela Hafız Paşa Sivas taraflarına giderek iskân işleriyle ilgilendi. Zamanla göçlerin hızlanması üzerine vilayet idarecilerinin üzerinde bir yük oluşturdu. Bu yükün hafifletilmesi adına vilayetlerde de Muhacirîn Komisyonu'nun memurları görevlendirilmeye başlandı. Hatta bu süreçte yerel yönetimlerin göçten kaynaklı sorunları çözmek için mahalli komisyonlar kurma yolunu tuttuğu da görülmektedir. Ancak hükümet merkezin onayını almadan oluşturulan bu komisyonların maddi gerekçeleri ileri sürerek kaldırılmasını istedi. Ancak göçün boyutları arttıkça taşrada yaşanan sorunlar da çoğalmaya başladı. Buna paralel olarak da pek çok şikâyetin İstanbul'a ulaşmasına neden oldu. Bunun üzerine Muhacirîn Komisyonu taşraya daha fazla memur göndererek sorunlara karşı daha etkili tedbirler almaya çalıştı.[19]

1863'ün sonlarında Kafkasya'dan başlayan yeni göç dalgası ile ilk karşılaşan Osmanlı limanı Trabzon oldu. Kısa sürede binlerce göçmen Trabzon'a yığıldı. Trabzon'da Vali Emin Muhlis Paşa elindeki sınırlı imkânlar ile binlerce göçmenin şehre yığılmasından kaynaklanan sorunların üstesinden gelemedi. Bu erken dönemde göçmenleri İstanbul ve Samsun taraflarına götürecek Osmanlı buharlı gemilerinin seferler yapamaması nedeniyle göçmenlerin halk sağlığı için tehdit oluşturacak şekilde şehirde yığılmaları Trabzon karantina müdürü ve tabibinin yerel idare nezdinde uyarılarına neden oldu.[20] Bu doğrultuda Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa bizzat İstanbul'a giderek Trabzon'daki karşılaştığı sorunları hükümete bildirdi.[21] Bu talepler üzerine hükümet bu göç sürecini idare etmek için Trabzon'a bir görevli gönderilmesine karar verdi. Böylece, 1864'te Trabzon'daki göç sürecinin en önemli aktörlerinden biri olan Yaver Efendi, Muhacirîn Komisyonu başkâtibi olarak göçmenleri iskân yerlerine sevk etmek, isimlerini kaydetmek, kalanların da ikamet ve iaşelerini

---

[19] Saydam, 1997: 105-110; Eren, 1966: 56-58; Muhacirin Komisyonu hakkında ayrıca bk. Cameron, 2005.
[20] BOA, İ. MMS, 27/1189-Lef 4, 18 Teşrin Sani 1279/30 Kasım 1863.
[21] BOA, İ. MMS, 27/1189-Lef 3, 21 Teşrin Sani 1279/ 3 Aralık 1863.

sağlamak göreviyle beraberinde Zaptiye Müsteşarı Tevfik Efendi, iki kâtip, birkaç zabit ve 20-30 zaptiye neferiyle Aralık 1863'te Trabzon'a gönderildi.[22] Dolayısıyla Dr. Barozzi'nin Trabzon'a vardığı 10 Mart'a kadar Trabzon'da göç sürecini Vali Emin Muhlis Paşa ve Yaver Efendi'nin faaliyetleri şekillendirdi.

2. Meclis-i Tahaffuz ve Dr. Barozzi

II. Mahmut'un halk sağlığı alanındaki en önemli faaliyeti 1838'de İstanbul'da bir Karantina Meclisi'nin tesis edilmesiydi.[23] Salgın hastalıkların çıkış noktaları ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Osmanlı topraklarında karantina kurulmasını gerektirecek pek çok salgın zuhur etmişti. Bu salgınlardan biri olan ve 1831 ve 1833 arasında Hindistan'dan gelerek Yakın Doğu yoluyla Avrupa'ya yayılan kolera salgını Osmanlıların karantina uygulamasına gitmelerini zorunlu kılmıştı. İlk kez 1831 yılında İstanbul Boğazı'nda bir karantina uygulaması gerçekleştirilse de çok geçmeden salgın hastalıklara karşı mücadelede sadece karantina uygulamasının yeterli olmadığı ve konu ile ilgili bir meclisin tertip edilmesi gerekliliği ortaya çıktı. Bu eksiklik Nisan 1838'de kurulan Karantina Meclisi'yle (*Meclis-i Tahaffuz*) giderilmiş oldu.[24] Daha kuruluş sürecinde bu meclis ikili bir yapı sergiliyordu. Asıl meclis olan Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ, Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak; ikinci meclis, Meclis-i Tahaffuz-ı Sânî ise bu büyük meclisin bir alt organı olarak çalışacaktı. Fakat bu ayrım teoride kalmış sağlık işleri Meclis-i Tahaffuz tarafından idare edilmişti.[25] Osmanlıların sağlık alanındaki bu hamlesi sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın da sıhhi durumunu ilgilendirdiği için kısa bir zaman sonra bu meclis uluslararası bir niteliğe kavuştu.[26] Zira Karantina Meclisi'nin varlığı ve iyi bir şekilde çalışması yabancı devletlerin de menfaatine olacağından bu meclise yabancı devletlerin de delegelerinin dâhil olmasına karar verildi.[27] Bunun yanında bu dönemde halk sağlığı konusunda yetişmiş Osmanlı hekimlerinin az olması nedeniyle yabancı delegelerin meclise dâhil olmaları istenmişti.[28]

---

[22] BOA, İ. MMS, 27/1189-Lef 2, 25 Teşrin Sani 1279/ 7 Aralık 1863; Saydam, 1997: 111; İpek, 2006: 44; Pul, 2009: 553.
[23] Sarıyıldız, 1994: 346.
[24] Akyıldız, 1993: 265-267; Şehsuvaroğlu, 1954: 296; Şehsuvaroğlu, 1951: 1-4; Yıldırım, 1986: 1325–1326.
[25] Yıldırım, 2010: 23; Akyıldız, 1993: 269-270.
[26] Sarıyıldız, 1996: 9; Aydın, 2004: 189.
[27] Şehsuvaroğlu, 1966: 297.
[28] Ünver, 1999: 949; Akyıldız, 1993: 272.

Böylece bu meclise altı Osmanlı delegesinin yanında sahili bulunan bütün devletler ve İran'ın da bir delegesi olacaktı.[29] Bu durumda sıhhi bir kurum olan *Meclis-i Tahaffuz*'un yapısı itibarıyla diplomatik bir yönü de ortaya çıktı. Asıl önemlisi ise, bu meclisin Avrupa'nın 17. yüzyıldan itibaren tecrübe ederek geliştirdiği uygulamaları Osmanlı Devleti'nde de tatbik eden bir kurum haline gelmesiydi. Meclis karantinaların tesisi, gerekli personelin tedarik edilmesi ve karantinalarda uygulanacak vergi tarifeleri gibi konuları belirleyen bir kurum oldu.[30]

Bu göç sürecinde önce Trabzon'da daha sonra Samsun'da önemli görevler üstlenen Dr. Barozzi hakkında pek ayrıntılı bilgi mevcut değildir. 19. yüzyılda gerek İstanbul'da gerekse de taşrada sayıları hızla artan yabancı hekimlerden biri olan İtalyan hekim Barozzi, Paris Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş ve İstanbul'a gelerek burada 1859'da Meclis-i Tahaffuz'un hizmetine girdikten sonra Bingazi'ye giderek burada etkili olan veba salgını hakkında incelemelerde bulunmuştu.[31] Bunun yanında Barozzi *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*'nin üyesi olmuş, cemiyetin yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient*'ın yayın komisyonunda yer almış, salgın hastalıklar ve halk sağlığı konusunda yazılar kaleme almıştı. Barozzi ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de salgın hastalıklar ve patoloji konularında uzman olarak dersler vermişti.[32] Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'daki göreve atanmasında 1848'den beri Fransa'nın Meclis-i Tahaffuz delegesi olduğu anlaşılan Antoine Sulpice Fauvel'nin önemli bir rolü oldu. Daha önce Bingazi'deki veba salgınındaki çalışmaları ile kendini gösteren Dr. Barozzi'nin, Fransa'nın bir delegesi olarak görevlendirilmesi Fauvel tarafından Meclis-i Tahaffuz'a sunulmuştu. Bu doğrultuda Barozzi'nin görevine ilişkin yazışmaları Fauvel ile yaptığı görülmektedir.[33]

Dr. Barozzi'nin Meclis-i Tahaffuz'un görevlisi olarak Trabzon'a gönderilme sürecine bakıldığında, onun

---

[29] Şehsuvaroğlu, 1966: 297.
[30] Panzac, 1995: 167; Panzac, 1997: 223-224.
[31] *Recueils des travaux du Comité consultatif d'hygiène publique de France,* 1875: 189; Barozzi, 1869: 158-159.
[32] Ulman, 2008: 148; Yıldırım, 2010: 82.
[33] Fauvel'den Moustier'ye, Pera, 9 Şubat 1864, AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade) Série E, Tome 465.

görevlendirilmesinde bizzat Trabzon Fransız Konsolosu Schefer'nin Trabzon'dan gönderdiği ve göçün şehirde neden olduğu felaketleri ortaya koyan raporların etkili olduğu görülmektedir. Şehirdeki göçmen sayısının hızla artması ve salgın hastalıkların önemli kayıplara neden olması üzerine Fransız konsolosu Schefer, gönderdiği raporlar vasıtasıyla elçi Moustier'den, İstanbul'daki sağlık otoritelerinin harekete geçmesini ve Trabzon'da gittikçe kötüleşen bu durumu düzeltme amacıyla "*özel bir komiserin*" gönderilmesini talep etti.[34] Bunun üzerine Fauvel, Meclis-i Tahaffuz'a Trabzon'a özel bir komiserin gönderilmesini tavsiye etti. Böylece, Fauvel'nin sunduğu Dr. Barozzi'nin ayda 6.000 kuruş maaş ile görevlendirilmesi teklifi, 9 Şubat 1864'te Meclis-i Tahaffuz tarafından kabul edildi ve ertesi gün Babıali'ye sunuldu.[35] Meclis-i Tahaffuz'un Trabzon ve Samsun'daki bu koşulları düzeltmek için Dr. Barozzi'nin Trabzon'a gönderilmesine yönelik teklifi Babıali tarafından da uygun görüldü.[36] Nihayetinde bu göreve tayin edilen Dr. Barozzi'nin 10 Mart'ta Trabzon'a vardı.

3. Trabzon'da Göçün İlk Dönemlerindeki Sorunlar

Trabzon'da göçmenler için yapılan faaliyetlere geçmeden önce göçün peyderpey şehirde neden olduğu sorunlar ve göçmenlerin koşullarının bilinmesi gerekmektedir. Zira konsolosluk kaynakları 1863'ün sonbaharından itibaren Trabzon'a doğru başlayan bir göç dalgasından bahsetmeye başlamışlardı. Fransa'nın Trabzon Konsolosu Schefer'ye göre, Eylül ve Ekim 1863'te 1.732'si kendi isteği ile ve 2.143'ü ise Ruslar tarafından işgal edilen yerlerden çıkarılan toplam 3.875 göçmen Trabzon'a gelmişti. Kasım 1863'te ise Trabzon'da 1.200 ve Akçaabat'ta ise 380 göçmen bulunuyordu. Fakat bu göç sadece Trabzon'a doğru değildi. Trabzon'a olduğu gibi, çok sayıda göçmen İstanbul, Sinop, Samsun ve Anadolu'nun öteki noktalarına akın etmekteydi.[37] Göçmenler Trabzon'a gelebilmek için her biri dört-beş yüz kadar insan taşıyan tekne ve kayıklara biniyorlardı. Daha yolculuk esnasında hastalık ve sefaletin vurduğu göçmenlerin

---

[34] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 29 Ocak 1864, AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Trébizonde, Tome 9. [Bu tasnif bundan sonra "AMAE, CADN, Trébizonde" şeklinde gösterilecektir.]

[35] Fauvel'den Moustier'ye, Pera, 9 Şubat 1864,AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série E, Tome 465.

[36] Dulaurier, 1866: 47; L'Émigration Circassienne, 1864: 10.

[37] BOA, MVL, 659/6, 16 Ca 1280 (29 Ekim 1863).

pek çoğu bu uzun ve yorucu yolculukta Osmanlı sahillerine gelemeden açlıktan ve soğuktan ölmekteydi.[38] Trabzon'a gelen göçmenlerin sayısı zamanla artmaya başladı. Aralık ayının başlarında Trabzon'da yaklaşık olarak 5.000 kadar göçmen birikmiş durumdaydı.[39]

Sefaletin ve açlığın vurduğu bu kalabalık yağışlı havanın altında açıkta beklemekte, kışla ve okul gibi yerlerde toplanmaktaydı. Göçmenler arasında pek çok can alan çiçek, dizanteri, tifüs ve sıtma yerli halkın arasına da yayılmaya başlamıştı.[40] Trabzon'daki bu manzara şehir ileri gelenleri arasında da bir endişeye sebep oldu. Şehirdeki konsoloslar bir araya gelerek yerel idareciler nezdinde halk sağlığının korunması için bir dizi tedbirin alınmasını ve her şeyden önemlisi göçmenlerin şehirden çıkarılmalarını talep etti. Vali Emin Muhlis Paşa göçmenlerin şehirden çıkarılmaları için hükûmetten buharlı gemi tahsis etmesini istedi.[41] Kaynaklarda göçün bu ilk dönemlerinde Trabzon'da yerel idareciler hem göçmenlerin hem de şehir halkının sorunlarını gidermek için "*takdire şayan*" bir çaba göstermekteydiler. Schefer konsolosların aldığı karaların vali tarafından ciddiyetle ele alındığını belirtiyordu.[42] Fakat Trabzon'daki koşullar her geçen gün kötüleşiyordu. Aralık ayında sadece Trabzon'da hasta halde 7.000 göçmen vardı ve göçmenler arasında ölüm oranı günde 20-40 arasında değişmekteydi.[43] Bunun yanında ölen göçmenlerin doğru şekilde defnedilmemesi şehirde halk sağlığını tehdit etmeye başlamıştı. İngiliz konsolosu Stevens sadece Aralık 1863'te Trabzon'da yaklaşık olarak 1.000 göçmenin öldüğünü ve şehirde tifüs ve çiçek hastalığının hem göçmenler hem de yerli halk arasında etkili olduğunu belirtiyordu.[44]

---

[38] Schefer'den de Lhuys'a, Trabzon, 3 Aralık 1863, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, Tome 7.

[39] BOA, İ. MMS, 27/1189-Lef 2, 25 Teşrinsani 1279/ 7 Aralık 1863; Yine Aralık 1863 itibarıyla Kırım ve Çerkes göçmenlerin dışında Abazi' kabilesinden 50.000 kadar göçmenin Osmanlı topraklarına doğru göçe hazırladığı belirtiliyordu. BOA, İ. MMS, 27/1189-Lef 1, 25 Teşrinsani 1279 (7 Aralık 1863).

[40] BOA, BEO. VGGD, no. 190, s. 252, 23 B 1280 (3 Ocak 1864).

[41] Turgay, 1991: 205-206; Schefer'den de Lhuys'a, Trabzon, 3 Aralık 1863, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, Tome 7.

[42] Schefer'den de Lhuys'a, Trabzon, 3 Aralık 1863, AMAE, CADC, Correspondance consulaire et commerciale (CCC), Trébizonde, Tome 7.

[43] Şaşmaz, 1999: 345; Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 11 Ocak 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9; Ayrıca bu göç süreci hakkında bk. Yılmaz, 2014a: 112-124; Günaçtı, 2017: 30-80.

[44] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 5 Ocak 1864, TNA, FO 524/13.

Dr. Barozzi'nin Trabzon'a gelişine kadar Trabzon'da sürecin vali ve Yaver Efendi vasıtasıyla yürütüldüğü belirtilmişti. Aslında bu süreçte bu ikilinin şehirde önemli faaliyetleri oldu. Daha Yaver Efendi'nin gelişinden önce vali İstanbul'a giderek Trabzon'daki durumu hükûmete bildirmiş ve bunun üzerine Yaver Efendi Trabzon'a gönderilmişti. Bu zaman zarfında şehirde sayıları artmaya devam eden göçmenlerin geçici olarak barınacakları çadırların tedarik edilmesi ve nakliyeleri için vapur talep edildi.[45] Yine göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için memurlar ve şehir halkından 21.000 kuruş toplandı.[46] Osmanlı buharlı gemileri göçmenlerin nakli için yeterli gelmediği için Emin Muhlis Paşa Trabzon'da *Messageries* ve *Lloyd* şirketleri nezdinde girişimde bulunarak göçmenlerin sevkinde bu şirketlerin yardımına başvurdu.[47] Ocak 1864'te Trabzon'daki durum daha da endişe verici bir hâl aldı. Şehrin mahallelerinde günde 20-40 arasında ölüm oluyordu ve hastalıklar hızla yayılıyordu.[48] Fauvel'ye göre Trabzon'daki manzara şöyleydi:[49]

> "İşler durmuştu. Ölüler çok az bir toprakla veya yağan karla örtülüydüler ve şehrin ortasındaki mezarlığa yayılmışlardı. Özellikle karların erime dönemlerinde doğru bir şekilde gömülmeyen cesetlerden çıkan çürüme kokusu daha önce var olan enfeksiyonları daha da arttırma endişesi yaratmaktaydı. Bunlara ilaveten şehrin içme suyunda su kanalının mezarlığın yakın bir yerinden geçmesi ve buradan bir sızıntı olması nedeniyle bir kötü koku ortaya çıkmıştı."

Göçmenler en çok açık havada çetin kış koşullarından muzdarip oluyorlardı. Öyle ki şehirde yakacak kalmamıştı ve aşırı kar yağışı nedeniyle Trabzon'un iç kısımları ile olan bağlantısı kesilmiş durumdaydı.[50] Salgın hastalıklarla mücadele edilebilmesi için Muhacirîn Komisyonu Trabzon, Samsun ve Sinop'a daha fazla doktor görevlendirilmesini istedi.[51] Bu yüksek ölüm oranı Trabzon karantina tabibi tarafından İstanbul'a bildirildi.[52] Bunun üzerine Trabzon'da Vali Emin Muhlis Paşa'ya ve Yaver Efendi'ye

---

[45] BOA, MVL, 669/68, 13 L 1280 (22 Mart 1864).
[46] BOA, BEO. VGGD, no. 190, s. 256, 18 Ş 1280 (28 Ocak 1864).
[47] Schefer'den de Lhuys'a, Trabzon, 3 Aralık 1863, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, Tome 7.
[48] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 11 Ocak 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[49] L'Émigration Circassienne en Turquie, s. 10.
[50] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 20 Ocak 1864, TNA, FO 524/13.
[51] BOA, A. MKT. MHM, 290/37, 9 Ş 1280 (19 Ocak 1864).
[52] BOA, A. MKT. MHM. 293/25-Lef 2, 24 N 1280 (3 Şubat 1864).

gönderilen yazılarda bu hastalıklarla mücadele edilmesi için tüm doktorların görevlendirilmesi ve gerekli çalışmaların yapılması istendi. Ancak Yaver Efendi Trabzon'daki ölüm oranlarının işaret edildiği kadar çok yüksek olmadığını; yine de göçmenler arasında "*ziyadece vefeyat vukua geldiğini*" bildirme gereği duymuştu.[53] Vali Emin Muhlis Paşa bu doğrultuda şehirde pek çok önlem aldı. Şehirdeki Rüştiye binası hastaneye çevrildi, burayı ısıtmak için de Osmanlı buharlı gemi şirketinin memurları kömür tedarik etti. Daha da önemlisi göçmenlerin bir kısmı şehrin batı tarafına doğru nakledilmeleriydi. Fakat yine de Fransız konsolosu bu faaliyetlerin yetersiz olduğunu, özellikle göçmenlerden ölenlerin şehirdeki mezarlıklara gömülmesinden kaynaklanan sorunlara işaret ederek bunun halk sağlığı açısından bahar döneminde oluşturacağı tehlikelere işaret ediyordu.[54]

Şubat ayı itibarıyla Trabzon'daki durum daha vahim bir hâl almaya başladı. Her ne kadar bu ayın ortasına doğru Trabzon'da halk sağlığında iyileşme belirtileri görülse de şehre doğru yeni göç dalgalarının olması şehirdeki sağlık durumunu daha da zora soktu. Sadece 14-17 Şubat arasında 3.000 göçmen Trabzon'a gelmişti ve 40.000 göçmenin de gelmeye hazırlandığı haberi alınmıştı.[55] Yeni gelenlerle şehirde salgın hastalıklar da hızla artmaya başladı. Sıtma ve çiçeğin yanında ölümlerin çoğu tifüsten kaynaklanıyordu. Hatta şehirdeki üç Avrupalı doktordan Fransız vatandaşı Gibert de tifüsün kurbanı olmuştu. Trabzon'da en büyük sıkıntı ise göçmenlerin barınabileceği mekânların sınırlı olmasıydı. Şehirdeki han ve hangarlara yerleştirilen göçmenler kolayca halka karışarak hastalıkları da hızla yayabilmekteydi.[56] Bunun önüne geçmek için göçmenlerle halkın iletişime geçmesi yasaklanmıştı. 18 Şubat'ta şehirdeki göçmenlerin sayısı 10.000 gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştı. Bu durum yerli halk arasında paniğe neden oldu ve halk şehri terk etme hazırlıklarına başladı.[57] Hastalık valinin konağına kadar sirayet etmişti. Emin Muhlis Paşa'nın maiyetinde çalışan

---

[53] BOA. A. MKT. MHM, 293/25-Lef 1, 16 N 1280 (20 Ocak 1864).
[54] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 29 Ocak 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[55] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 13 Şubat 1864, TNA, FO 524/13; Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 26 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9; Papers *Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, 1864; 1; Çiçek, 2009: 64-65; Şaşmaz, 1999: 345; McCarthy, 1998: 38-42.
[56] Kyriakıdis, 2014: 212.
[57] *Papers Respecting the Settlement of Circassian,* 1864: 1; Rosser-Owen, 2007: 32; Çiçek, 2009: 64-65.

memurlardan bazıları tifüse yakalanarak öldü.[58] Bu süreçte, hem Schefer hem de Stevens'ın raporları, Vali Emin Muhlis Paşa'nın göçmenlerin içinde bulundukları koşulları iyileştirebilmek için elinden geleni yaptığını belirtse de bu zor süreç sadece valiliğin imkânlarıyla yönetilemeyecek kadar büyük bir boyut kazanmıştı. Bab-ı Âli göçmenlerin ihtiyaçları doğrultusunda Trabzon'a eski askeri kıyafetler ve bir kısım ecza gönderdi. Fakat askeri kıyafetler göçmenlere dağıtılsa da gönderilen 9 kasa eczanın hiç biri göçmenlerin mevcut durumun gereği olan ilaçları ihtiva etmiyordu.[59] Bu durumu İngiliz konsolosu Stevens şu şekilde eleştirmektedir:

> "Babıali Trabzon'a göçmenlere verilmek üzere eski askeri kıyafetler ve bir miktar ecza gönderdi. Bunlardan kıyafetler göçmenlere verilse de diğeri bir işe yaramadı. Çünkü bazıları hükümetin çıkarları yerine kendi çıkarlarını gözeterek bu ilaçları tedarik etti. Buraya çok ihtiyaç duyulan *castor oil, salls* ve *senna* gibi ilaçları göndermek yerine ilaç sandıklarını pahalı Avrupa kimyasalları ile doldurmuşlardır".

Schefer de bu durumu devlet için bir "*utanç kaynağı*" olarak ifade ederken bu göç sürecinde yaşanan suiistimallere de gizlice değiniyordu. Trabzon'da Yaver Efendi ve Dr. Barozzi arasında çatışmaya neden olacak hususlardan biri de karantinanın durumuydu. Göçmenler Trabzon'a gelişlerinde 15 günlük karantinaya alınıyorlardı. Ancak bu tedbir bile başlı başına şehir için bir tehlike hâline geldi. Şehrin en işlek mahallinde yer alan karantina binasından[60] çıkan göçmenler kolaylıkla şehre yayılabilmekte bulaşıcı hastalıkları yerli halka da yaymaktaydılar. Göçmenlerin neden olduğu bu karmaşık durum, karantina idaresinin göçmenleri sınıflandırması ve geliş tarihleri konusunda etkili bir çalışma yapılmasını da engellemekteydi.[61]

Bu ilk dönemlerde gerek İngiliz konsolosu Stevens gerekse de Fransız konsolosu Schefer Vali Emin Muhlis Paşa'nın çabasını sıkça takdir etmektedir. Konsoloslar, valinin elinden gelen tüm çabayı gös-

---

[58] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 17 Şubat 1864, TNA, FO 195/812.
[59] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 18 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9; *Papers Respecting the Settlement of Circassian,* 1864: 1; Turgay, 1991: 206.
[60] Trabzon karantina binası hakkında bk. Yılmaz, 2014a: 356-358.
[61] Burada Schefer iki önemli tavsiyede bulunuyordu: "*Şehirdeki göçmenlerin hemen şehirden çıkarılması ve göçmenleri taşıyan gemilerin Trabzon'a çıkışının engellenmesi için Trabzon valisine gerekli buyruldunun gönderilmesi"*. Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 18 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.

terdiğini; ancak elindeki imkânların sınırlı olmasından dolayı çok bir şey yapamadığını belirtmektedirler.[62] Ancak konsolosların tavsiye ettiği hijyen tedbirleri içinde özellikle ölülerin gömülmesiyle ilgili olanlar dikkat çekmekteydi. Bu konuda hem Schefer hem de Stevens daha "*Türklerin cenazelerin defni*" konusundaki inançlarına karşı katı tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etmekteydiler.[63] Konsoloslar muhtemelen burada çok sayıda ölüm olmasından dolayı ölülerin yeterli derinlikte gömülememesi ve bundan kaynaklana sağlık sorunlarına işaret etmekteydiler. Stevens ayrıca şehirde tam bir karmaşanın hâkim olduğunu, herkesin kendi çıkarınca hareket ettiğini ve fırıncıların, kasapların ve bakkalların kendi fiyatlarını belirlediklerinden de yakınmaktaydı. Stevens, bu durumların önüne geçilmesi için valinin alması gereken tedbirler içinde şehirde bu kriz ortamını yönetecek bir yönetim biriminin kurulması gerektiğini belirtmiş; ancak vali bu fikre sıcak baksa da hükûmete danışmadan böyle bir kararı alamayacağını ifade etmiştir.[64]

Yine de vali şehirde ileri gelenler ile müzakere sürecini kapatmış değildi. Schefer'nin ifadesiyle "*göçmenlerin durumunu ve halkın sağlığını korumak için gösterebileceği tüm çabayı gösteren*" Vali Emin Muhlis Paşa 25 Şubat gecesi şehrin ileri gelenlerini ve konsolos tercümanlarını meclis toplantısına çağırdı. Bu toplantıda o döneme kadar alınan tedbirler ve alınması düşünülenler değerlendirildi. Toplantıdan çıkan en önemli karar şehre bir buçuk saat mesafede olan Seradere'de bir kamp ve karantina kurulması, hükümetten burada çalışacak bir yardımcı doktor istenmesi ve göçmenlerin karantinadan çıktıktan sonra ikamet etmeleri için barakalar inşa edilmesiydi. Schefer'nin toplantı hakkında dikkat çektiği bir diğer husus da, toplantıda bir tarafta "*Avrupa'nın kurumlarını, değerlerini ve idaresini bilen*" Emin Muhlis Paşa'nın ve konsolosluk temsilcilerinin; diğer tarafta da meclisin Müslüman üyelerinin ve Rus konsolosluk delegesinin çektiği iki karşıt grubun olmasıydı. Schefer toplantıda meclisin gayrimüslim

---

[62] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 17 Şubat 1864, TNA, FO 195/812; Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 18 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[63] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 26 Şubat 1864, TNA, FO 195/812; Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 18 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[64] Stevens'tan Elçiliğe, Trabzon, 26 Şubat 1864, TNA, FO 195/812.

üyeleri sayesinde birinci grubun önerilerinin kabul edildiğini de belirtiyordu.[65]

Burada ifade edilmesi gereken husus İngiliz ve Fransız konsoloslarının Trabzon'daki bu duruma yönelik tespitleri hangi gerekçeler ile dile getirdikleri idi. Elbette Trabzon'un bu dönemdeki ticari ehemmiyeti Avrupalılar için oldukça elzemdi. Göçün yarattığı kargaşa ortamı şehrin ticari geleceği için endişe oluşturmaktaydı. Schefer şehre biriken göçmenlerin şehir dışına çıkarılmaları ve yeni yığılmaların önlenmesine yönelik iki radikal tedbirin alınmasını tavsiye ederken bu gerekçeleri Fransız elçisine şu şekilde sıralamaktaydı:[66]

> "Mecbur olmamama rağmen bu teklifleri size ileterek insanlık görevini yerine getiriyor ve buradaki halkın sesini size aktarıyorum. Burada buharlı gemilerimizin hem görevlileri hem de mürettebatı zor durumda kalmaktadır. Aynı zamanda şehrin değişmeyen sağlık koşullarından dolayı ciddi bir şekilde etkilenen ticari çıkarlarımızı korumak adına bu teklifi sunuyorum".

Kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiler, Dr. Barozzi'nin Trabzon'a geldiği döneme kadar Trabzon'da çok fazla bir faaliyetin yapılamadığını göstermektedir. Elbette burada en önemli konu, göçmenlerin bir şekilde şehir dışına çıkarılmalarıydı. Hatta 25 Şubat tarihli toplantıda Emin Muhlis Paşa Trabzon'un batısında yer alan *Seradere*'de kamp kurulmasını gündeme getirmişti.[67] Ancak bu projenin hayata geçirilmesi hemen mümkün olmadı. Özellikle daha sonraki yazışmalarda da görüleceği gibi göçmenlerin ihtiyacı olan çadır ve barakaların tedarik edilememesinden dolayı bu projenin hemen uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Schefer 8 Mart tarihli raporunda Seradere'de bir göçmen kampı inşa edilmesi fikrinin halen daha "*proje halinde*" olduğunu ifade ediyordu.[68] Nitekim bu projenin Dr. Barozzi'nin Trabzon'a gelişinden sonra radikal bir biçimde hayata geçirildiği görülecektir.

4. Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması

Dr. Barozzi'nin Trabzon'a geleceği haberi 11 Şubat'ta Trabzon'a ulaştı. İngiliz konsolosu Stevens bu haberi memnuniyetle karşılamasına rağmen tek görevlinin

---

[65] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 26 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[66] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 21 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[67] Seradere için bk. Yılmaz, 2014b: 71.
[68] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 8 Mart 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.

yeterli olmayacağını vurgulamaktaydı.[69] Şüphesiz bu gelişme en çok, her fırsatta Fransız elçiliğinden Trabzon'a bir görevli gönderilmesini talep eden Fransız konsolosu Schefer'yi mennun etti. Schefer bu görevlendirmenin Trabzon'daki etkisini elçiliğe şu şekilde bildirdi:[70]

> "11 Şubat tarihli ve dün elime ulaşan mektupta bana, Meclis-i Tahaffuz'un (Conseil de la Santé) Karadeniz'deki Osmanlı limanlarında ve özellikle de Trabzon'da hijyen tedbirlerini almak için gerekli yetkilerle özel bir komiser tayin ettiğini bildirdiniz. Daha önce valiye ve meslektaşlarıma bu görev için bizim delegemizin seçildiğini bildirdim. Emin Paşa önceleri bunu önemli görmese de Barozzi'nin buradaki misyonu memnuniyetle karşılandı. Bununla birlikte Emin Paşa'nın sorumluluklarının, Barozzi'nin tayin edilmesiyle birlikte, bir dereceye kadar azaldığını anladığını düşünüyorum... Barozzi'ye gerekli olan tüm yardımları yapmaya hazırım. Bunun yanında Barozzi'nin Trabzon'a gelmesinin göç dalgasının cesaretini kırdığı Hıristiyan ahaliyi teskin edeceğinden de eminim."

Barozzi'nin Trazon'a gelişinden itibaren bu göç sürecinin şehirdeki diğer iki önemli ismi, Vali Emin Muhlis Paşa ve Muhacirun Komisyonu Başkâtibi Yaver Efendi arasında bir mücadele dönemi de başlamış oldu. Aslında Dr. Barozzi Trabzon'da daha ilk günlerden hoşnutsuz bir hava yaratmıştı. İngiliz konsolosu Stevens, elçiliğe yazdığı raporda Dr. Barozzi'nin sadece İtalyan ve Fransız konsolosluklarını ziyaret ettiğini ve diğer konsoloslukları ziyaret etmediğinden ve hatta böyle bir niyeti de olmadığından yakınmaktaydı. Trabzon'daki diğer konsoloslukların nezaketen bu ziyareti beklediklerini ifade eden Stevens bu konuda elçilikten talimat beklediğini de ifade etmiştir.[71] Ancak bundan sonra İngiliz ve İtalyan belgelerinde Trabzon'da görevliler arasında herhangi bir çatışmadan bahsedilmediği görülmektedir. Buna karşın Osmanlı arşiv vesikalarında ve gerek Schefer'nin raporları gerekse de Fauvel'nin Meclis-i Tahaffuz'a sunduğu raporda, Barozzi'nin bu iki görevli ile pek çok konuda karşı karşıya geldiği görülmektedir. Fransız konsolosunun raporlarına göre vali ile Dr. Barozzi arasında ilk soğukluk daha Dr. Barozzi'nin valiye ilk ziyaretinde ortaya çıkmıştı:[72]

---

[69] Stevens'tan Erskine'e, Trabzon, 26 Şubat 1864, TNA, FO 195/812.
[70] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 26 Şubat 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[71] Stevens'tan Erskine'e, Trabzon, 8 Mart 1864, TNA, FO 195/812.
[72] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 19 Mart 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.

> "Barozzi gecikmeden şehrin sağlık durumunu, hijyen koşullarını ve hastalığın yerli halk ve göçmenler arasında yeniden ortaya çımasına engel olacak ve gelişmesini durduracak tedbirler hakkında bazı şeyler öğrenmek istedi. Trabzon'a gelmesinin ertesi sabahı Trabzon valisinin makamına gitti ve burada kendisine pek çok engel çıkaran görevlilerin gevşekliği ve isteksizliğine tanık oldu. Doğrusu sayın Markiz, Emin Paşa bütün enerjisi ile alınması gereken acil tedbirler hakkında taleplerde bulunan Avrupalı bir doktorun böylesine yetkilerle karşısında olmasının ezikliğini yaşadı. Vali, doktordan ricada bulunmuş gibi göründü ama Barozzi'nin ısrarı üzerine geri adım attı. Trabzon valisi kararsız, yavaş, titiz ve ince detayların içinde şaşkın bir haldedir. Böyle bir baskı altında nasıl karar alacağını bilmeyen, çok zaman kaybetmiş ve harekete geçtiğinde de karşısına çıkan binlerce engel ile karşılaşan biridir. Şimdiye kadar hiç bir şey yapılmadı ve size de belirttiğim gibi şehirde halen daha sağlık hizmeti bulunmamaktadır. Geçen ayın 25'inde büyük mecliste alınan kararlar da uygulanmadı. Bundan dolayı Barozzi, Emin Paşa'yı daha fazla sıkıştırma gereğini görerek yoğun bir aktivitenin içine girdi".

Bu soğukluğa bir de Yaver Efendi ile yaşanan mücadele eklenince göçten kaynaklanan sorunlara bir de "*göçü idare edecek olanların yaşadığı çatışma*" eklendi. Öyle ki Dr. Barozzi'nin Trabzon'a gelişinin dokuzuncu gününde bu çatışma oldukça alevlenmiş bir haldeydi. Schefer'ye göre Vali Emin Muhlis Paşa, Dr. Barozzi'nin çabalarını protesto etmekte ve Barozzi'nin yapmış olduğu her şeyi kendisinin de yapmak niyetinde olduğunu taahhüt etmektedir. Konsolos daha önce pek çok kere çabalarını takdir ettiği valinin "*saygınlığını zedeleyecek*" derecede farklı bir tavır sergilemiş, zayıf karakterinden cesaret alan bir grubun tesirinde kaldığından yakınmaya başlamıştır. Lakin konsolosun hedefinde olan sadece vali değildir. Ona göre Trabzon'da göç sürecini yönetmekle sorumlu olan Yaver Efendi ise "*fanatik*" bir kimsedir ve valinin nezdinde yüksek bir itibar sahibidir. Bu itibarı yapılması gereken faydalı işleri engellemede kullanmaktadır. Yaver Efendi Trabzon'daki görevini suiistimal ederek büyük kazançlar sağlamaktadır. Ayrıca süreci yönetecek, yani göçmenleri açlıktan ve soğuktan koruyabilecek yeterlilikte de değildir. Bundan dolayı Trabzon'da halkın çektiği sefaletin sorumlusu da odur. Konsolosun suçlamaları bununla kalmaz. Ona göre oldukça kibirli olan Yaver Efendi,

vali tarafından korunmakta ve görevlileri istediği gibi yönlendirmektedir.[73]

Burada konsolosun bu ifadelerini biraz sorgulamak gerekiyor. Dr. Barozzi'nin Trabzon'a varmasından önce Schefer acaba bu gerçekleri görememiş miydi? Daha önce konsolosun her konuda sık sık elçiliği bilgilendirdiği ve her ayrıntıdan bahsettiğini göz önüne alırsak bu ani değişimin Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki 9 günlük tecrübesi ile ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü Dr. Barozzi sürekli olarak Fransız konsolosu ile müzakere hâlindeydi. Bu çıkarımı destekleyecek bir diğer kanıt da Schefer'nin Fransız Elçisi Moustier'den, Dr. Barozzi'nin sık sık işine karışarak çalışmalarını engelleyen Yaver Efendi'nin "*geri çağrılması*" için Babıali nezdinde girişimde bulunmasını talep etmesidir. Bu talebin aslında Dr. Barozzi'nin talebi olduğunu kestirmek zor değildir. Öyle ki Dr. Barozzi bununla da yetinmemiş, Babıali'ye Fransızca bir rapor göndererek Trabzon'daki durum hakkında hükûmeti bilgilendirmişti.[74]

Dr. Barozzi Trabzon'daki soruna dair Fransız konsolosuna gönderdiği bir mektupta Trabzon'daki sorunların en önemli kaynağı olarak göçmenlerin Trabzon'a varmalarından sonra aç, perişan ve çıplak bir hâlde şehrin uygunsuz bölgelerine yığılmaları ve aralarında salgın hastalıkların çıkmasını göstermektedir.[75] Dolayısıyla üstü kapalı da olsa göçmenlerin şehre yığılmalarına göz yuman veya elinde yeterli imkân olmayan yetkilileri eleştirmektedir. Nitekim daha sonra Dr. Barozzi'nin en önemli gayesi şehrin göçmenlerden arındırılması olmuştur. Schefer'nin, Vali Emin Muhlis Paşa'ya yönelik eleştirileri zamanla yumuşadı. Konsolosa göre Dr. Barozzi'nin sıkı bir çalışma ile olumlu neticeler elde etmesi Yaver Efendi'nin gevşekliğinden etkilenen ve Dr. Barozzi'nin görevine mesafeli davranarak onu engellemeye çalışan valinin de tutumunun değişmesine vesile oldu. Ancak diğer tarafta Yaver Efendi faktörü devam etmekteydi. Yine Schefer'ye göre, Barozzi sürekli olarak göçmenlerin iyiliğini bahane eden Yaver Efendi'nin entrikaları ile uğraşmak zorunda kaldı. Yaver Efendi halen daha göçmenlerin şehre yerleşmelerini savunmakta, göçmenleri yerel otoritelere

---

[73] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 19 Mart 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[74] BOA, MVL, 671/9, 10 L 1279 (31 Mart 1864).
[75] Barozzi'den Schefer'ye, Trabzon, 30 Mart 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.

ve Barozzi'ye karşı kışkırtmakta ve göçmenlere tahsis edilen tayınları suiistimal ederek çıkar sağlamaktaydı. Schefer 22 Nisan tarihli raporunda daha da ileri giderek Yaver Efendi hakkında daha ağır suçlamalarda bulunur. Fransız konsolosuna göre, Trabzon'da sırtını göçmenlere dayayan Yaver Efendi "*kirli operasyonları ortaya çıkmasın diye*" her beş on günde bir kâtibini değiştirmekte, tayınlarını alabilmek için ölüleri gömülmeden ortada bırakmakta, İstanbul'a köle göndererek açık bir şekilde "*köle ticareti*" ile meşgul olmaktaydı.[76]

Hadiseye diğer açıdan yani suçlamalara konu olan Vali Emin Muhlis Paşa ve Yaver Efendi açısından bakıldığında bu ikilinin de Dr. Barozzi'ye karşı boş durmadıklarını söylenebilir. Hem vali hem de Yaver Efendi, Dr. Barozzi'nin göçmenlere uyguladığı sertliği Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne bildirmişti. Bundan dolayı komisyon Dr. Barozzi'nin bu hareketlerinden bahseden bir yazıyı valiye göndermişti. Her ne kadar Schefer bu mektubu "*gülünç*" bir mektup olarak tanımlasa da valiyi etkilediğini de özellikle vurgulama gereği duymuştur. Dr. Barozzi'ye yönelik olarak Trabzon'dan Yaver Efendi ve valinin gönderdiği belgeler çok fazla değildir. Belgeler Mart ayının ilk yarısında yani Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki en yoğun dönemine denk gelmektedir. Yaver Efendi'nin oldukça uzun iki tahriratında en çok üzerinde durduğu konu Dr. Barozzi'nin göçmenleri şehrin dışına çıkarmak için gösterdiği acelecilikti. Yaver Efendi göçmenlerin şehir dışındaki iskân yerlerinde çadır ve barakaların henüz tam olarak tedarik edilememesi nedeniyle içlerinde pek çok hasta olan göçmenlerin şehirde kalmalarının daha insani bir hareket olacağını belirtiyordu.[77] Barozzi ise Yaver Efendi'yi karantina kurallarına ihlal ile suçlarken Vali Emin Muhlis Paşa da hangi tarafın haklı olduğu konusunda kararsızlığını dile getiriyordu. Valinin yakındığı diğer bir konu da Trabzon'a gelişinden itibaren Barozzi'nin Trabzon'da hiçbir tedbir alınmadığına yönelik ithamlarıydı.[78] Bundan dolayı gerek Schefer gerekse Barozzi'nin Yaver Efendi'nin görevden alınmasını talep ettiği gibi, Yaver Efendi ve Emin Muhlis Paşa da "*muhacirin hakkında muamele-i gayri layı-*

---

[76] Aynı rapor.
[77] BOA, MVL, 671/9, 10 L 1279 (31 Mart 1864).
[78] BOA, MVL, 675/30, 3 Z 1280 (10 Mayıs 1864).

kası" nedeniyle Barozzi'nin azl edilerek yerine Müslüman bir doktorun tayin edilmesi için karşı bir hamlede bulundukları görülmektedir.[79] Ancak Yaver Efendi'nin Dr. Barozzi aleyhine gönderdiği tahriratlara merkezden verilen cevap oldukça uzlaştırmacı bir hava taşımaktadır. Söz konusu cevapta Trabzon'da göçmenler için gerekli olan para ve diğer ihtiyaçların hemen tedarik edilemediği belirtilmekte ve yaşanan sorunların aslında bu eksikliklerden ileri geldiği ifade edilmekteydi. Dahası Trabzon'da böyle yoğun bir ortamda görevlilerin böylesi bir tartışma ile meşgul olmalarının "*umuru ihlal eylemekten gayri müfîd olmayacağı*" vurgulanmaktaydı.[80]

Her ne kadar devlet bu şekilde uzlaştırıcı bir dil kullansa da Trabzon'da göçün her geçen gün daha büyük bir sorun hâline gelmesi daha etkili tedbirlerin alınmasını gerekli kıldı. Şüphesiz bunların içinde en ilginç olan Yaver Efendi'yi ilgilendiriyordu. Gerek Dr. Barozzi'nin ve gerekse de Schefer'nin, Yaver Efendi'nin Trabzon'daki görevinden alınması yönündeki talepleri Nisan ayının ortalarına doğru karşılığını buldu.[81] Muhacirin Komisyonu, Yaver Efendi'nin Trabzon'daki görevinde kalmasını istese de muhtemelen Fransız elçiliğinden iletilen şikâyetler doğrultusunda Babıali, komisyonun bu talebini kabul etmedi. Osmanlı belgelerinde Yaver Efendi'nin görevinden alınmasına gerekçe olarak, Nisan ayının ortalarında Trabzon'a gelmesi beklenen 170.000 göçmenin iskân mahallerine sevki ve gerekli harcamaların ağır işler olacağı ve bu işleri daha önce fevkalade işlerde başarı göstermiş olan Tevfik Efendi'nin daha iyi yapabileceği gösteriliyordu.[82] Bu durumda Trabzon'da Yaver Efendi ve Dr. Barozzi arasındaki çatışmadan Yaver Efendi'nin görevinden alınmasıyla Dr. Barozzi'nin galip çıktığı görülmektedir. Ne var ki, Trabzon'daki görevini Tevfik Efendi'ye devreden Yaver Efendi bu kez Amasya-Canik bölgesine komisyonun memuru olarak tayin edildi.[83] Schefer'ye göre bu atama Yaver Efendi için bir cezanın ötesinde, Trabzon'da yaptığı gibi "*kârlı bir iş*" imkânı ortaya çıkarmıştı.

---

[79] BOA, MVL, 985/20, 4 Za 1280 (11 Nisan 1864).
[80] BOA, MVL, 671/9, 10 L 1279 (31 Mart 1864).
[81] BOA, İ. DH, 524/36128-Lef 1, 9 Za 1280 (16 Nisan 1864).
[82] BOA, İ. DH. 524/36128-Lef 3, 9 Za 1280 (16 Nisan 1864).
[83] Saydam, 1997: 111-112.

Yaver Efendi'nin görevden alınması Emin Muhlis Paşa için bir üzüntü kaynağı olsa da yeni görevli Tevfik Efendi'nin tam desteğini alan Dr. Barozzi için o zamana kadar elde edemediği rahat bir çalışma ortamı oluşturdu.[84] Böylece Barozzi, Tevfik Efendi'nin işbirliğiyle göçmenlerin durumları ve tayinatları konusunda daha önemli işler yaptı. Barozzi ve Trabzon'daki diğer görevlilerin çalışmaları sayesinde, kamp yerlerinde göçmen sayıları artmaya devam etse de Mayıs ayında Trabzon'un sağlık durumu oldukça iyi bir hâle getirildi.[85] Ne var ki Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'da Dr. Barozzi ile yerel idareciler arasında bir soğukluk ortaya çıkmıştı.[86] Muhtemelen hem bu soğukluktan hem de yeni görevli Tevfik Efendi'nin daha yoğun çalışmalarından dolayı Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki misyonunun sona erdiği görülmektedir.[87]

Yukarıda genel olarak ifade edilen ve çok kısa bir süre Trabzon'da bir tarafını Avrupalı bir hekim ve konsolosun diğer tarafını da Osmanlı yetkililerinin oluşturduğu çatışmadan hangi neticeler çıkarılabilir? Elbette burada hangi tarafın haklı olduğu konusunda başka delillere ihtiyaç vardır. Tanzimat döneminde devlet görevlilerinin çok sık işlerini suiistimal ederek haksız kazanç elde etmelerinin kronik bir sorun olduğunu düşündüğümüzde Yaver Efendi'ye atfedilen suçları bir dereceye kadar anlamak mümkün olur. Ayrıca suçlamalara maruz kalan sadece Yaver Efendi değildi. Fransız konsolosu Schefer'nin 14 Mayıs tarihli raporunda "*oldukça emin bir kaynaktan*" aldığı bilgilere göre Emin Muhlis Paşa'nın "*sahip olduğu serveti köle ticaretinde kullandığını*" belirtiyordu. Bu iddiaya göre vali 50.000 kuruş teslim ettiği bir görevliyi *Malakof* adlı Osmanlı vapuru ile Çerkes kıyılarından köle almak için göndermiş; geminin kaptanına da getirilen kölelerin diğer göçmenlerle karışmaması için doğrudan karantinaya çıkmasını emretmişti. Schefer'ye göre bu "*iğrenç trafik*" göç başlayandan beri sıra dışı bir hal almıştı. Gerçekten de binlerce göçmenin Osmanlı kıyılarına sığınması köle ticaretine bir ivme kazandırmış ve köle ticaretini kârlı bir işe dönüştürmüştü. Bundan

---

[84] Schefer'den Moustier'ye, Trabzon, 14 Mayıs 1864, AMAE, CADN, Trébizonde, Tome 9.
[85] Yılmaz, 2014b: 24.
[86] BOA, MVL, 675/30, 3 Z 1280 (10 Mayıs 1864).
[87] *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, 1864: 11.

dolayı Babıali 1864'ün ortasından itibaren köle ticaretine yönelik bazı kısıtlayıcı tedbirler almaya çalıştı.[88]

Burada bu göç sürecinde karşılaşılan sorunlar ve özellikle de "Yaver Efendi'ye karşı" dile getirilen suçlamaları destekleyecek bir başka kaynak daha var. Çiçek'in yayınladığı Hürriyet Gazetesi'nin 19 Ekim 1868 tarihli sayısında çıkan yazarı belli olmayan ve Babıali'nin göç politikalarının eleştirildiği yazı pek çok açıdan önemli bilgiler içerir. Öncelikle taşraya gönderilecek iskân memurları için hazırlanan talimatların "*ömründe İstanbul haricini görmemiş bir takım hüsn-ü selika ashabının kaleminden çıkma olduğundan havi olduğu evamir muktezeyat-ı mahalliyeye asla tevafuk etmedi*"ğinden yakınılarak iskân memurlarının görevlerinin faydasızlığına ve görevlerini menfaat kaynağına dönüştürmelerine vurgu yapılmıştı. Aynı yazı örnek olarak Samsun Çarşamba'daki duruma işaret ederek nüfusu 25 bin kişi olan kazanın 40 bin muhacire ev sahipliği yaptığı, ancak buna karşın kaza meclisinin "*bu muhacirlerin tamamen yerleştirildiği, ziraat ve ticarete başlayıp memlekete faydalı olmaya başladıkları*"na dair yazılar yazarak yeni muhacirlerin kazaya gelmesine sıcak bakmalarının, muhacirlerin gerçek durumu ile tam bir tezat oluşturduğuna işaret etmektedir.[89] Daha da ilginç olanı, yazının Yaver Efendi'ye yönelik suçlamalarıdır. Yazıda göç sürecinin İstanbul'a köle nakliyesi için bir fırsata dönüştürüldüğü ifade edilerek Trabzon'dan sonra Samsun-Sivas taraflarına memur edilen Yaver Efendi için "*Sivas ve Samsun cihetlerine memur olan Yaver Eefendidir ki memur olduğu mahaller muhacirinin iskâni yerine takım takım İstanbul'a cariyeler gönderdi ve muhacirlerden fiil-i katl ile müttehim olan Osman namında bir habisi tercüman olarak maiyetinde taşıyıp alet-i temettu etti*" ifadeleri kullanılmaktadır.[90] Bütün bu ifadeler bize Yaver Efendi'nin Trabzon'dan sonraki görev yerinde de "boş durmadığını" göstermektedir.

Göç sürecinde karşılaşılan suiistimallere dair bilgilere sadece yabancı kaynaklar veya Osmanlı basınında rastlamıyoruz. 1864'ün başlarında Muhacirîn Komisyonu'na bağlı iskân memurlarının görev yerlerindeki "*çalma, israf ve zimmetlerine para geçirme*"

---

[88] Yılmaz, 2014b: 26-27.
[89] Bu konuda ayrıca bk. Serbestoğlu, 2015: 134-136.
[90] Çiçek, 2009: 81-84.

gibi suiistimalleri İstanbul'a bildirilmişti.[91] Bu tür yolsuzluklar Dr. Barozzi ve Yaver Efendi'den sonra da devam etti. Bu konuda Trabzon'da göçmenler için görevlendirilen Eczacı Hüseyin Efendi'nin göçmenlerin ihtiyacı olan hekim, ecza ve tayinat konusunda yapılan suiistimalleri ortaya koyan mektubu[92] validen Muhacirîn Komisyonu başkâtibine kadar görevlilerin bu süreci kendi çıkarları için kötüye kullandıklarını göstermektedir.[93] Özellikle göçmenlere verilen peksimetin eksik gramajı, çürük, kokuşmuş olması ve Giresun'dan Kaptan Yorgi'nin göndermiş olduğu unun bozukluğu konusunda Karantina Müdürü Halil Efendi, Muhacirîn Memuru Tevfik Efendi, Temmuz 1864'te Trabzon'a gelen Müfettiş Rıza Efendi ve Emin Muhlis Paşa'nın yapmış olduğu yazışmalarda pek çok örnekle karşılaşmaktayız.[94] Bu hâliyle dönemin en önemli sorunlarından biri olan "*yiyicilik* ve *sahteciliğin*" bu göç sürecinde Trabzon'da da ortaya çıktığı görülmektedir.[95]

Burada yerel idarecilerin özellikle köle ticareti başta olmak üzere diğer suiistimallerinin veya ihmallerinin neden sadece Fransız konsolosunun veya Dr. Barozzi'nin raporlarında dile getirildiği de sorgulanmalıdır. Osmanlı ülkesinde köle ticaretinin yasaklanması için yoğun bir mücadele veren İngilizlerin Trabzon'daki temsilcisi Stevens'ın bu dönemki yazışmalarında bu konulara ilişkin bir yazışmaya rastlanmaması ilginçtir. Acaba bu durum, Trabzon'daki Rus konsolosunun, köle ticaretinde İngilizlerin de parmağı olduğuna yönelik iddialardan mı ileri geliyordu?[96] Bu iddiayı desteklemek için daha ayrıntılı bilgilere ihtiyaç vardır. Ama kesin olarak bilinen husus, Babıali'nin Ağustos 1864'te Çerkes köle ticaretine dair kısıtlayıcı tedbirler aldığıdır.[97]

Karşı tarafın, yani yabancı cenahın iddiaları çerçevesinden gelişmelere bakıldığında başka yorumlar yapmak mümkündür. Yukarıda da değinildiği gibi, başta konsoloslar olmak üzere yabancı görevliler Os-

---

[91] Saydam, 1997: 111-112.
[92] Mektup için bk. BOA, A. MKT. MHM, 311/68- Lef 4, 13 Ra 1281 (16 Ağustos 1864); Serbestoğlu, 2015: 134.
[93] BOA, A. MKT. MHM, 309/47, 17 Ra 1281 (20 Ağustos 1864).
[94] BOA, MVL, 684/62, 29 C 1281 (29 Kasım 1864).
[95] Pul, 2011: 413-423.
[96] Trabzon'daki Rus konsolosu Moşnin, İngiliz konsolosu Stevens'ın kız kardeşi Byn. Mareny'nin Vali Emin Muhlis Paşa'nın desteği ile köle ticareti ile meşgul olduğunu iddia ediyordu. Kasumov&Kasumov, 1995: 271.
[97] Rosser-Owen, 2007: 40.

manlı idarecilerini yermek veya yetersiz görmek konusunda çoğu kez acımasız davranmışlardır. Özellikle konsolosların yazışmalarında bu durumu sıkça görmek mümkündür. Devletin elindeki sınırlı imkânlar ile böylesine zor bir süreci yönetmeye çalıştığı bir ortamda, yapılan olumlu faaliyetlerden ziyade eksiklikleri gündeme getirmeleri, Dr. Barozzi örneğinde "*başarıyı tamamen kendi taraflarına mal etmeleri*" de en az diğer tarafın tavrı kadar eleştirilmesi gereken bir husustur. Aynı şekilde konsoloslar Osmanlı yetkililerini suçlarken aslında asıl kaygıları Trabzon'daki ticari çıkarlarıydı. Fransız konsolosu "*Fransız denizciliği ve Trabzon'daki Fransız çıkarları*" açısından olaya yaklaşırken İngiliz Konsolosu Trabzon'da en verimli tarım alanlarına yerleştirilen göçmenleri, İngiliz endüstrisi için deneme pamuk ekimlerinin yapıldığı bir dönemde Trabzon'daki zirai faaliyetler için bir engel olarak algılıyordu. Yine İtalyan konsolosu da ticari çıkarları dile getirenler tarafındaydı. Rus konsolosu ise diğerlerinin aksine, Kafkasya'nın hızla boşaltılması için bizzat Çerkes sahillerine gemi göndererek göçmen nakli ile uğraşmakta ve Trabzon'daki cephanelikleri gezerek Çerkes sahillerine silah sevkiyatı yapılıp yapılmadığını denetlemekteydi.

Sonuç

1864 Kafkas Göçü'nün Trabzon'da yol açtığı sorunların yalnızca yetkililer arasında cereyan eden çatışmasına odaklanan bu çalışma, aslında göç konusunun ne denli çok boyutlu bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut literatür genellikle göç konusuna kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda göçmenlerin Osmanlı ülkesine gelişi, konaklamaları, daimi iskân mahallerine yerleştirilmeleri ve bu süreçte karşılaşılan sorunlar ekseninde değinmektedir. Oysaki göçün bizzat öznesi olan göçmenler açısından göçü incelemek bu büyük dramı anlamak açısından oldukça önemlidir. Literatürün eksik olduğu alanlardan biri de bu konudur. Bunun yanında göç süreci ile ilgili olarak bu çalışmanın da göstermeye çalıştığı gibi, bir de "göç ve göçmenlerle" zorunlu olarak karşılaşan karşı tarafın, yani göçmenlerin

yerleştirildiği yerlerin halkı kadar göçü idare etmeye çalışanlar açısından veya devlet açısından da konuya bakmak gerekir. Ancak hangi taraftan bakılırsa bakılsın sayısı yüzbinlere varan büyük bir kitlenin çok kötü koşullar altında ve kendilerine gerekli imkânları sunmak konusunda hazır olmayan bir devlete sığınmaları çok büyük sorunlara neden oldu. Bu sorunlar öncelikle bizzat göçmenleri, yerli halkı ve göç sürecini idare edenleri etkiledi. Bu bakımdan konuya Osmanlı Devleti açısından bakıldığında Osmanlı Hükûmetinin yüzbinlerce göçmene böylesine çetin koşullarda kucak açtığı bir ortamda eksikliklerin ve suiistimallerin yaşanması çok yadırganacak bir durum değildir. Bu kısıtlı imkânlara rağmen Osmanlı Hükûmeti, göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması, iskân yerlerine nakilleri ve yerleştirilmeleri sürecinde oldukça fedakâr davranmıştır.

Aslında Trabzon'da bu kısa zaman zarfında incelenmeye çalışılan göçten kaynaklanan sorunların günümüzde Türkiye'nin karşılaştığı göç dalgasından doğan meselelerle de benzerlik gösterdiği söylenebilir. Türkiye birkaç milyon mülteciyi büyük bir mali yükün altında kalarak barındırırken Batı dünyası bu mültecilere karşı oldukça sert bir siyaset izlemekte ve sorunu Türkiye açısından değerlendirmekten imtina etmektedir. Buna karşın Türkiye, coğrafyasının getirdiği tarihsel rolü icra ederek mazlumlara kucak açmaya devam etmektedir. Bunda elbette Osmanlıların Kafkas halklarına dinî ve insani gerekçelerle kucak açması gibi günümüz Türkiye'sinin Suriyeli ve diğer mültecilere aynı duygular ile ev sahipliği yapması şeklinde görülen "*devlet geleneğinin*" de tesiri olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi | The Prime Ministry Ottoman Archives

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 27/1189.

Bâb-ı Âli Evrak Odası, Vilâyât Gelen-Giden Defterleri (BEO. VGGD), no. 190.

Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM): 293/25; 290/37; 309/47; 311/68

İrade Dâhiliye (İ. DH), 524/36128.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti (MVL), 669/68; 671/9; 675/30; 985/20.

II. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) | Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa

a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Trébizonde, Tome 8.

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

Archives des Postes Diplomatiques, (APD), Constantinople (Ambassade), Série D: Trébizonde, Tome 9.

III. The National Archive (TNA) | İngiliz Milli Arşivi

FO 524/13; FO 195/812

B. Diğer Kaynaklar

Akyıldız, Ali (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayınevi.

Aydın, Erdem (2004), "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM*, 15, 185-207.

Cuthell, David Cameron, Jr. (2005), *The Muhacirin Komisyonu: An agent in the Transformation of Ottoman Anatolia*, 1860—1866, Ph.D. dissertation, Columbia University, New-York.

Çiçek, Nazan (1999), "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti": İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64-1, 57-88.

Davison, Roderic H. (2005), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Dulaurîer, Édouard (1866), "La Russie dans le Caucase: L'exode des Circassiens et la colonosation Russe", *Revue des Deux Mondes,* 61, 41-67.

Eren, Ahmet Cevat (1966), *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası.

Fauvel, Antoine (1864), "L'Émigration Circassienne en Turquie", *Gazette Médicale d'Orient*, 4, 49-60.

Grassi, Fabio L. (2014), *Una Nuova Patria L'esodo dei Circassi verso l'Impero Ottomano*, İstanbul: Isis Press.

_____(2017), *Yeni Bir Vatan, Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü*, (Çev. Birgül Göker Perdisa), İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Günaçtı, Yusuf (2017), *Osmanlı'dan Cumhuriyete Trabzon'a Göçler: Göç, Demografik Hareketlilik ve Değişim Üzerine Bir Kent Örneği (1877 - 1930),* Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Hacettepe Üniversitesi.

Habiçoğlu, Bedri (1993), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayınları.

İpek, Nedim (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınevi.

Karal, Enver Ziya (1995), *Osmanlı Tarihi,* C. VI, Ankara: TTK.

Karpat, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____(2010), *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Kasumov, Ali, & Kasumov, Hasan (1995), *Çerkes Soykırımı Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara: Kaf-Der Yayınları.

Kırmızı, Abdülhamit (2017), *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik.

Kocabaşoğlu, Uygur (2004), *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900),* İstanbul: İletişim Yayınları.

Kyriakidis, Theodosios (2014), "Three Unpublished Documents from Trebizond's Italian Consulate Concerning the Sanitarian Consequences of the Caucasian Migration in 1864 to the Southeastern Coast of the Black Sea", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün,* ed. Mehmet Hacısalihoğlu, içinde (201-217) İstanbul: BALKAR-IRCICA.

L'Émigration Circassienne en Turquie, Extrait de la Gazette Médicale d'Orient Juillet 1864, Imprimerie de Levant Herald, Constantinople 1864.

McCarthy, Justin (1998), *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Panzac, Daniel (1995), " Vingt ans au service de la médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867)", *Santé, médecine et société dans le monde arabe*, dir. E. Longuenesse, *içinde* (165-181), Paris: Harmattan.

_____(1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey (1864), London.

Pinson, Mark (1972), " Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862", *Güneydogu Avrupa Arastırmaları Dergisi*, 1, 37–55.

_____ (1973-74), "Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862", *Güneydogu Avrupa Arastırmaları Dergisi*, 2–3, 101–114.

Pul, Ayşe (2009), "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhâcirlerinin İskanı (1860-1864)", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2008, c. I, *içinde* (544-461), Ankara: Giresun Belediyesi Yayınları.

_____(2011), "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16, 413-423.

Recueils des travaux du Comité consultatif d'hygiène publique de France et des actes officiels de l'administration sanitaire, (1875), Tome 4, Paris : Librairie J. B. Baillière.

Rosser-Owen, Sarah A.S. Isla (2007), *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer*, Unpublished MA Dissertation, University of London School of Oriental and African Studies, London.

Sarıyıldız, Gülden (1994), "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVII/222, 329-376.

_____(1996), *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-2914)*, Ankara: TTK.

Saydam, Abdullah (1999), "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-1876), *Osmanlı*, C. IV, *içinde* (677-686), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

_____(1997), *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara: TTK.

Serbestoğlu, İbrahim (2015), *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme, Canik Sancağı 1863-1865*, Malatya: Mücelli Yayınları.

Şaşmaz, Musa (1999), *"Immigration and Settlement of Circassians* in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, 9, 331-366.

Şehsuvaroğlu, Bedi N (1951). "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, 2/25, 1-4.

_____(1966), " Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri" *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 17/2, 282-299.

Turgay, A. Üner (1991), "Circassian Immigration into the Ottoman Empire, 1856-1878", *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, *içinde* (193-217), ed. Wael Hallaq and Donald P. Little, Leiden: E. J. Brill.

Ulman, Yeşim Işıl (2008), "Portraits of Italians in Health Affairs in 19th Century İstanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani", *Oriente Moderno*, 6, 135-148.

Ünver, A. Süheyl (1999), "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Notlar", *Tanzimat,* c. II, *içinde* (933-966), İstanbul: MEB Yayınevi.

YILDIRIM, Nuran "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s.1320-1338.

Yıldırım, Nuran (2010), *A History of Healtcare in İstanbul*, İstanbul: Düzey Matbaacılık.

Yılmaz, Özgür (2014), "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, *içinde* (315-345), ed. M. Hacısalihoğlu, İstanbul: BALKAR-IRCICA.

_____(2014a), *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

_____(2014b),"An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/ 28, 5-44.

_____ (2014c), "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3, 132-155.